

**Stereotypowe obrazy przedstawicieli
chrześcijaństwa, islamu i buddyzmu z
perspektywy użytkowników języka polskiego.
Badanie psychosemantyczne**

**Stereotypical images of Christianity's, Islam's,
and Buddhism's representatives from the
perspective of Polish speakers. Psychosemantic
research**

Anita Adamczewska

UNIwersytet IM. ADAMA MICKIEWICZA
AL. NIEPODLEGŁOŚCI 4, 61-874 POZNAŃ

anitaxadamczewska@gmail.com

Abstrakt

Niniejszy artykuł na celu ma zbadanie obecnych wśród użytkowników języka polskiego stereotypów chrześcijanina, muzułmanina oraz buddysty. Dane zostały zebrane przeprowadzając autorskie badanie psychosemantyczne wśród 60 studentów Wydziału Neofilologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Za pomocą techniki skojarzeń kierowanych i przy użyciu kwestionariusza ankietowego odtworzono stereotypowy wizerunek przedstawicieli trzech najbardziej rozpowszechnionych w Polsce religii. W pracy zawarto liczbową oraz semantyczną analizę wyników, porównano wyobrażenia na temat wyznawców chrześcijaństwa, islamu i buddyzmu, sprawdzono wpływ wyznania badanych na ich odpowiedzi oraz zaproponowano sposoby przeprowadzenia dalszych badań.

Abstract

This article aims to examine Christian, Muslim, and Buddhist stereotypes that are widespread among Polish speakers. The data was collected through conducting psycho-semantic research among 60 students of the Faculty of Modern Languages and Literatures at the University of Adam Mickiewicz in Poznań. The

stereotypical images of the representatives of the three most widespread religions in Poland were recreated using the guided association technique and a questionnaire. The paper contains both numerical and semantic analyses of the results, a comparison of Christian, Muslim and Buddhist stereotypes, the conclusion about the dependence of the respondents' religion on their answers, and a proposal of methods for carrying out further research.

Wstęp

Trudno wyobrazić sobie dzisiejszy świat kompletnie pozbawiony religii. Jest ona wszędzie – nie tylko w kościołach, meczetach czy świątyniach. Z religijnymi symbolami i manifestowaniem przekonań religijnych spotkać się można prawie na każdym kroku. Religia jest tak zakorzeniona w kulturze, że wpływa na niemalże każdy aspekt życia. Granice między strefą sacrum i profanum zacierają się.

Podobnie nie sposób wykluczyć obecności stereotypów. Definiowane jako „funkcjonujące w świadomości społecznej uproszczone i zabarwione wartościująco obrazy rzeczywistości” (Słownik języka polskiego PWN), „konieczny element wspólnego języka kodu i kultury” (Kępiński 1990: 12), „językowo-kulturowe obrazy” (Bartmiński, Panasiuk 2001: 374), również przenikają każdą sferę życia. Można określić je mianem znaczenia, na które nałożony został „kulturowy filtr”. Wpływają na ludzką podświadomość, sposób myślenia i postrzeganie nie tylko innych, ale też samego siebie. Z wszechobecną stereotypizacją mamy do czynienia każdego dnia. Niektórzy badacze twierdzą, że jest to zjawisko silnie negatywne, bo wiąże się z nadmierną kategoryzacją, a nawet uniemożliwia rzeczywiste poznanie świata (por. np. Łukaszewski, Weigl 2001), a z kolei inni są zdania, że brak stereotypów powodowałby zubożenie życia czy zaburzenie porządku społecznego (por. np. Lippmann 1922, Chałasiński 1935). Wszyscy są jednak zgodni, że niełatwo się ich pozbyć. Podobnie jak religia, stereotypy wpływają na tworzenie podziałów między wyodrębnionymi grupami społecznymi, połączonymi wyobrażeniami na temat swój i innych (auto- i heterostereotypy). Obecnie stereotypy i stereotypizacja rozpatrywane są na wielu różnych płaszczyznach – z punktu widzenia psychologii, językoznawstwa, filozofii czy też etnologii.

W Polsce dominującą religią jest chrześcijaństwo. Według danych pochodzących od instytucji wyznaniowych, wyznawcy tej religii to aż 89% polskiej ludności, a będący na drugim miejscu pod względem liczebności islam stanowi już zaledwie 0,1% społeczeństwa; zajmujący trzecie miejsce buddyzm zrzesza jedynie 0,03% mieszkańców kraju (GUS 2020). Jednakże, liczba osób, które faktycznie identyfikują się z wyznaniem chrześcijańskim, jest w rzeczywistości mniejsza. Podana przez Główny Urząd Statystyczny (GUS) liczba 33.794,4 tys. to osoby, które, najczęściej w bardzo wczesnym

Anita Adamczewska: Stereotypowe obrazy przedstawicieli chrześcijaństwa, islamu i buddyzmu z perspektywy użytkowników języka polskiego. Badanie psychosemantyczne

okresie życia, zostały ochrzczone – nie można zatem jednoznacznie stwierdzić, ile z nich w późniejszym czasie pozostało przy tym wyznaniu. Co więcej, według informacji dostarczonych przez Centrum Badania Opinii Społecznej (CBOS), od 2005 r. liczba niewierzących oraz nieuczestniczących w praktykach religijnych sukcesywnie wzrasta. W badaniu „Zmiany w zakresie wiary i religijności Polaków po śmierci Jana Pawła II” zaledwie 45,9% ankietowanych przyznało, że są osobami wierzącymi stosującymi się do wskazań Kościoła, a 47,3% wyznało, że wierzy „na swój własny sposób” (CBOS 2012). Wyraźnie widoczny jest panujący wśród Polaków synkretyzm, selektywne podejście do katolickich doktryn i indywidualizacja religii. W ostatnich latach wśród osób klasyfikowanych w statystykach jako chrześcijanie coraz powszechniejsze staje się również zjawisko apostazji. Do powodów wystąpień z kościoła, podawanych przez internetowe portale informacyjne oraz samych apostatów, należą: wychodzenie na jaw coraz większej ilości informacji na temat pedofilii wśród duchownych i jej tuszowania (pojawily się trzy filmy dokumentalne: reżyserowane przez Tomasza Sekielskiego „Tylko nie mów nikomu” z 2019 r. i „Zabawa w chowanego” z 2020 r. oraz „Don Stanisław. Druga twarz kardynała Dziwisza” Marcina Gutkowskiego z 2020 r.), nadmierna ingerencja Kościoła w sprawy polityczne, akty nawoływania do nienawiści wobec osób nieheteronormatywnych, oszustwa finansowe, brak wiary.

Zainteresowanie tym, jak w państwie zdominowanym przez jedno wyznanie odbierani są wierni innych, orientalnych, mniejszościowych tutaj religii oraz jak wygląda wizerunek chrześcijan w świetle zmian społecznych stało się inspiracją do zbadania stereotypowych obrazów przedstawicieli chrześcijaństwa, islamu i buddyzmu z perspektywy użytkowników języka polskiego. Czy w tym kraju istnieją wyraźne wyobrażenia na temat muzułmanina i buddysty? Czy innowiercy muszą liczyć się z negatywnymi uprzedzeniami? Czy w chrześcijańskim kraju najlepiej ocenia się wyznawców właśnie tej religii? Za pomocą techniki podawania cech, czyli odmiany techniki skojarzeń kierowanych, przeprowadzono autorskie badanie psychosemantyczne i spróbowano odtworzyć istniejący w umysłach 60 studentów orientacyjny wizerunek chrześcijanina, muzułmanina oraz buddysty.

1. Cel, metoda, uczestnicy i przebieg badania

Celem badania było odtworzenie obrazu wyznawców chrześcijaństwa, islamu i buddyzmu, jaki istnieje w umysłach Polaków; porównanie danych i sprawdzenie, czy istnieją zasadnicze różnice w postrzeganiu tych trzech grup przez rodzimych użytkowników języka polskiego.

Metoda badawcza, z której korzystano, to metoda ankietowa. Wykorzystano technikę podawania cech, odmianę techniki skojarzeń kierowanych. Pozwala ona przybliżyć stereotypowy wizerunek przedmiotu pytania. Narzędziem badawczym był kwestionariusz ankietowy. Badanie miało charakter psychosemantyczny – respondenci udzielali odpowiedzi natychmiastowo, pod wpływem przeczytania instrukcji i pytań oraz działali

samodzielnie, bez jakichkolwiek źródeł pomocniczych czy konsultacji z osobami trzecimi. Uczestnicy badania, poza pytaniem o wiek i płeć, odpowiadali na pytanie o wyznawców jednej z trzech religii: „Jakie cechy Twoim zdaniem charakteryzują typowego wyznawcę chrześcijaństwa/islam/buddyzmu? Podaj min. 3” (każdemu uczestnikowi badania losowo przydzielono jedną religię). Pojawiło się również pytanie dodatkowe: „Czy jesteś wyznawcą jakiejś religii? Jeśli tak, to jakiej?”. Czas na udzielenie odpowiedzi na wszystkie pytania wynosił 2 minuty i był odmierzany. Dokonano liczbowej i semantycznej analizy wyników. Analiza liczbową obejmowała m.in. zsumowanie wszystkich reakcji, obliczenie średniej arytmetycznej liczby reakcji podanej przez jedną osobę, sprawdzenie maksymalnej liczby reakcji podanych przez jedną osobę i wyznaczenie wskaźnika różnych reakcji. Analiza semantyczna polegała na przypisaniu odpowiedzi do kategorii znaczeniowej, dokonaniu ewaluacji cech oraz porównaniu wszystkich religii parami.

W badaniu udział wzięło 60 osób (50 kobiet, 9 mężczyzn i 1 osoba nieidentyfikująca się z żadną z tych płci) w wieku 20-26 lat, po 20 w każdej z trzech grup. W chwili przeprowadzenia badania, wszystkie osoby były w trakcie studiowania na wydziale Neofilologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

Badanie dwukrotnie przeprowadzono w grupie podczas zajęć (grupy liczące 22 i 31 osób) oraz kilkakrotnie pojedynczo w przerwie między zajęciami (7 osób). Przed wręczaniem ankiet, respondenci informowani byli o zakresie, w jakim zebrane dane zostaną wykorzystane, o anonimowości badania oraz czasie, jaki mają na udzielenie odpowiedzi. Umyślnie pominięto informację na temat celu badania. Podczas jego trwania, kontrolowano czas i obserwowano, czy każdy z respondentów działał natychmiastowo i samodzielnie. Ankiety zbierano po upływie 2 minut.

2. Analiza liczbową

Łącznie uzyskano 225 reakcji. Średnia arytmetyczna liczby reakcji podanej przez jedną osobę wynosi 3,7, a średni wskaźnik różnych reakcji (stosunek wszystkich reakcji do ilości różnych reakcji, obrazujący powtarzalność reakcji, czyli stopień zgodności wśród badanych w grupie) – 1,4. Dane uzyskane dla poszczególnych religii przedstawiono w Tabeli nr 1.

Tabela nr 1: Dane liczbowe dla wszystkich odpowiedzi.

wskaźnik liczbowy	przedstawiciele chrześcijaństwa	przedstawiciele islamu	przedstawiciele buddyzmu
liczba reakcji	81	66	78
średnia arytmetyczna liczby reakcji podanych przez jedną osobę	4,05	3,14	3,9

*Anita Adamczewska: Stereotypowe obrazy przedstawicieli
chrześcijaństwa, islamu i buddyzmu z perspektywy użytkowników języka
polskiego. Badanie psychosemantyczne*

maks. liczba reakcji podanych przez jedną osobę	7	5	7
liczba różnych reakcji	62	49	45
wskaźnik różnych reakcji	1,3	1,3	1,7

Najwięcej reakcji odnotowano na pytanie o typowych przedstawicieli chrześcijaństwa, a najmniej – o typowych przedstawicieli islamu. W efekcie, średnia arytmetyczna liczby reakcji podanych przez jedną osobę najwyższa jest w grupie osób odpowiadających na pytanie o chrześcijan, a najmniejsza w grupie odpowiadającej na pytanie o muzułmanów. Maksymalna liczba reakcji podanych przez jedną osobę jest taka sama w przypadku chrześcijaństwa i buddyzmu. Wskaźnik różnych reakcji jest najwyższy w grupie odpowiadającej na pytanie o buddystów, a dla pozostałych grup jest identyczny.

Za takie same uznawano odpowiedzi, które różniły się rodzajem gramatycznym lub częścią mowy (np. *uduchowiony* i *uduchowienie*). Odpowiedzi przytaczane są dosłownie, w formie podanej przez badanych.

2.1 Przedstawiciele chrześcijaństwa

W odpowiedzi na pytanie o cechy typowego wyznawcy chrześcijaństwa uzyskano najwięcej, bo aż 81 reakcji. W badaniu wzięło udział 17 kobiet i 3 mężczyzn. 4 osoby zadeklarowały wyznanie katolickie, 1 – wyznanie chrześcijańskie, 8 – brak wyznania, a odpowiedzi na pytanie o swoją religię nie udzieliło 7 osób.

Reakcje, które powtórzyły się przynajmniej 2 razy, z liczbą podających je osób w nawiasie, to: *zamknięty* (4), *nietolerancyjny* (3), *konserwatywny* (3), *chodzenie do kościoła co niedzielę* (3), *rodzinny* (2), *uczciwy* (2), *hipokryzja* (2), *pobożność* (2), *dobry* (2), *miłosierdzie* (2), *zaślepiiony religią* (2), *ograniczony* (2), *fanatyczny* (2), *chodzenie do kościoła* (2).

2.2 Przedstawiciele islamu

W odpowiedzi na pytanie o cechy typowego wyznawcy islamu uzyskano najmniejszą liczbę reakcji, czyli 66. W badaniu wzięło udział 16 kobiet i 4 mężczyzn. 2 osoby zadeklarowały wyznanie katolickie, 2 – wyznanie chrześcijańskie, 5 – brak wyznania, a odpowiedzi na pytanie o wyznanie nie udzieliło 11 osób.

Cechy wyznawców islamu, jakie podano najwięcej razy, to: *poświęcenie dla religii* (4), *głęboka wiara* (4), *tradycjonalizm* (3), *konserwatywny* (3), *wierny zasadom religii* (3), *nietolerancyjny* (2), *religijny* (2), *agresywny* (2), *zabija w imię wiary* (2), *ortodoksyjny* (2).

2.3 Przedstawiciele buddyzmu

W odpowiedzi na pytanie o cechy typowego wyznawcy buddyzmu uzyskano 78 reakcji, co jest drugim co do wielkości wynikiem. W badaniu wzięło udział 15 kobiet, 4 mężczyźni i 1 osoba nieidentyfikująca się z żadną z tych płci. 5 osób zadeklarowało wyznanie chrześcijańskie, 8 – brak wyznania, 1 – ateizm, 1 osoba na pytanie o wyznanie odpowiedziała „zostałam wychowana w wierze katolickiej, jednak często zastanawiam się nad tym czy faktycznie wierzę, bardziej skłaniam się ku deizmowi”, a odpowiedzi nie udzieliło 5 osób.

Wśród cech buddystów, badani wymieniali najczęściej: *spokój* (12), *opanowanie* (7), *wyrozumiałość* (3), *uczciwość* (3), *dążenie do samorozwoju* (3), *potoczny* (2), *optymizm* (2), *pacyfizm* (2), *otwarty umysł* (2), *religijność* (2), *wytrwałość* (2), *bezkonfliktowy* (2), *przyjazny* (2), *systematyczność* (2), *empatia* (2).

3. Analiza semantyczna

3.1 Kategorie i ewaluacja reakcji

Na podstawie uzyskanego materiału, wszystkie reakcje zostały pogrupowane w kilka kategorii znaczeniowych. Kategorie wyodrębniano osobno dla każdej grupy, w zależności od uzyskanych odpowiedzi.

Dokonano subiektywnego podziału wszystkich reakcji na cechy pozytywne, negatywne lub neutralne. Reakcje pozytywne zostały oznaczone w nawiasie literą P, a negatywne literą N. Reszta cech została uznana za neutralne.

3.1.1 Przedstawiciele chrześcijaństwa

Reakcje zaklasyfikowano do 7 kategorii, w tym jedną podzielono na 3 podkategorie.

Cechy pozytywne stanowią 24,7% wszystkich reakcji, cechy negatywne – 43%, a neutralne – 33,3%.

1. cechy charakteru i zachowania (55,6% reakcji)
  - a. dotyczące relacji z ludźmi (29,6% reakcji): *nietolerancyjny* (3) (N), *uczciwy* (2) (P), *miłosierdzie* (2) (P), *rodzinny* (2) (P), *oceniający innych* (N), *zamknięcie się na osoby innej wiary* (N), *przejawia rasizm* (N), *homofobiczny* (N), *nienawiść* (N), *upór w narzucaniu innym "swojego" światopoglądu (narzucanego przez kościół)* (N), *broniący swoich racji* (P), *zakłamanie* (N), *prawdomówny* (P), *uprzejmy* (P), *empatyczny* (P), *potoczny* (P), *potoczny dla osób w swojej społeczności* (P), *wybaczący* (P), *posłuszny*;
  - b. osobowościowe (13,6% reakcji): *hipokryzja* (2) (N), *dobry* (2) (P), *zachowywanie pozorów*, *bezmyślny* (N), *niskie poczucie własnej wartości* (N), *nie jest spontaniczny*, *przeciętność*, *odpowiedzialny* (P), *skrupulatny* (P);
  - c. związane z religią (12,4% reakcji): *zaślepiiony religią* (2) (N), *fanatyczny* (2) (N), *pobożność* (2), *oddany religii*, *wierzący*, *bogobojny*, *uduchowiony* (P);

Anita Adamczewska: Stereotypowe obrazy przedstawicieli chrześcijaństwa, islamu i buddyzmu z perspektywy użytkowników języka polskiego. Badanie psychosemantyczne

2. podejście do życia i świata (21% reakcji): zamknięty (4) (N), konserwatywny (3) (N), ograniczony (2) (N), brak wiedzy na temat innych religii i kultur (N), stereotypowo postrzega innych (N), niechętny do zmian (N), przesądny (N), staromodny (N), tradycjonalista, formalista (N), nadzieja na lepsze jutro (P);
3. praktyki religijne (18,5% reakcji): chodzenie do kościoła co niedzielę (3), chodzenie do kościoła (2), uczęszcza na różne nabożeństwa, chodzi na pielgrzymki, obchodzenie świąt takich jak Wielkanoc, Boże Narodzenie, regularna spowiedź, niejedzenie mięsa podczas postu, modli się, codzienna modlitwa, przestrzega przykazań (P), nie przestrzega przykazań (N), niepraktykujący;
4. cechy zewnętrzne (1,2% reakcji): czasem nosi krzyż na szyi;
5. przekonania religijne (1,2% reakcji): nadzieja na życie po śmierci;
6. płeć (1,2% reakcji): kobiety;
7. wiek (1,2% reakcji): starczy wiek.

3.1.2 Przedstawiciele islamu

Reakcje zaklasyfikowano do 5 kategorii, w tym jedną podzielono na 3 podkategorie.

7,6% reakcji uznano za pozytywne, 48,4% – negatywne, a 44% – neutralne.

1. cechy charakteru i zachowania (62,1% reakcji)
  - a. związane z religią (28,8% reakcji): poświęcenie dla religii (4), głęboka wiara (4), wierny zasadom religii (3), religijny (2), ortodoksyjny (2), bogobojny, gorliwość (P), fanatyczny (N), radykalizm wobec wiary (N);
  - b. dotyczące relacji z ludźmi (22,7% reakcji): agresywny (2) (N), nietolerancyjny (2) (N), władczy, okrucieństwo (N), wrogi wobec innych (N), brak zrozumienia dla innych (N), nieufność wobec innych (N), nie liczy się dla nich dobro innych ludzi (N), brak szacunku dla kobiet (N), przedmiotowe traktowanie kobiet (N), zamknięty na kontakty międzyludzkie (N), rodzinny (P), poslušność;
  - c. osobowościowe (10,6% reakcji): pewny siebie (P), sumienny (P), niezależność (P), wybuchowość (N), zachłanność (N), specyficzni, uparty (N);
2. podejście do życia i świata (15,2% reakcji): tradycjonalizm (3), konserwatywny (3) (N), bycie zamkniętym na kulturę europejską (N), nie widzi świata poza swoją religią (N), ograniczony (N), przekonanie o słuszności swoich poglądów (N);
3. praktyki religijne (10,6% reakcji): zabija w imię wiary (2) (N), krzyczy „Allah Akbar”, dokonują akty terrorystyczne (N), kultuwują dziwne obyczaje (N), modlitwa 5 razy w ciągu dnia, modli się;

4. przekonania religijne (7,6% reakcji): *ślepa wiara w Allaha* (N), *wiara w Allaha, nie uznaje innych wyznań poza swoim* (N), *fundamentalizm* (N), *zła interpretacja Koranu* (N);
5. cechy zewnętrzne (4,5% reakcji): *ciemna karnacja, ciemne włosy, chodzą w burkach*.

3.1.3 Przedstawiciele buddyzmu

Reakcje zaklasyfikowano do 7 kategorii, w tym jedną podzielono na 3 podkategorie.

Aż 85,9% odpowiedzi na temat buddystów uznano za pozytywne, a pozostałe 14,1% – za neutralne.

1. cechy charakteru i zachowania (65,3% reakcji)
  - a. osobowościowe (39,7% reakcji): *spokój* (12) (P), *opanowanie* (7) (P), *wytrwałość* (2) (P), *systematyczność* (2) (P), *cichy, skromny* (P), *cierpliwość* (P), *skupienie* (P), *sumienność* (P), *pogodny* (P), *dobry* (P), *emocjonalność*;
  - b. dotyczące relacji z ludźmi (20,5% reakcji): *wyrozumiałość* (3) (P), *uczciwość* (3) (P), *bezkonfliktowy* (2) (P), *pomocny* (2) (P), *przyjazny* (2) (P), *empatia* (2) (P), *tolerancja* (P), *tajemniczy*;
  - c. związane z religią (5,1% reakcji): *religijność* (2), *pobożny, uduchowanie* (P);
2. podejście do życia i świata (25,6% reakcji): *dążenie do samorozwoju* (3) (P), *otwarty umysł* (2) (P), *pacyfizm* (2) (P), *optymizm* (2) (P), *dążenie do osiągnięcia spokoju i szczęścia* (P), *czierpie radość z każdego aspektu życia* (P), *pragnienie przywrócenia radości na świecie* (P), *oświecenie i rozumienie mechanizmów przyrody i wszechświata* (P), *żyjący w harmonii z naturą i światem* (P), *harmonia* (P), *równowaga* (P), *otwartość* (P), *otwartość na inne kultury* (P), *elastyczność* (P), *minimalista*;
3. porównanie z innymi religiami (2,6% reakcji): *mniejszy fanatyzm niż w przypadku innych religii* (P), *są buddystami z powołania, nie z tradycji jak chrześcijanie* (P).
4. przekonania religijne (2,6% reakcji): *wiara w reinkarnację, wierzą w karmę*;
5. po pochodzenie (1,3% reakcji): *azjatyckie pochodzenie*;
6. praktyki religijne (1,3% reakcji): *medytują*;
7. emocje (1,3% reakcji): *wewnętrzne szczęście* (P).

3.3 Porównanie cech przedstawicieli poszczególnych religii

3.3.1 Przedstawiciele chrześcijaństwa i islamu

Porównanie proporcji wszystkich kategorii występujących w przypadku odpowiedzi na temat wyznawców chrześcijaństwa oraz wyznawców islamu przedstawia Tabela nr 2.

Anita Adamczewska: Stereotypowe obrazy przedstawicieli chrześcijaństwa, islamu i buddyzmu z perspektywy użytkowników języka polskiego. Badanie psychosemantyczne

Tabela nr 2: Proporcje kategorii – porównanie dla przedstawicieli chrześcijaństwa i islamu

kategoria	przedstawiciele chrześcijaństwa	przedstawiciele islamu
cechy charakteru i zachowania	55,6%	62,1%
podejście do życia i świata	21%	15,2%
praktyki religijne	18,5%	10,6%
cechy zewnętrzne	1,2%	4,5%
przekonania religijne	1,2%	7,6%
pleć	1,2%	-
wiek	1,2%	-

Niektóre odpowiedzi na pytanie o typowe cechy wyznawców chrześcijaństwa zostały zaklasyfikowane do kategorii „pleć” i „wiek”. Odpowiedzi takie nie wystąpiły w przypadku islamu.

Wszystkie kategorie, do których zaklasyfikowano odpowiedzi dotyczące wyznawców islamu, pojawiły się też w przypadku odpowiedzi dotyczących wyznawców chrześcijaństwa.

W odpowiedzi na pytanie o wyznawców chrześcijaństwa i islamu pojawiło się 10 cech jednakowych (odpowiedzi różniące się jedynie rodzajem gramatycznym lub częścią mowy zostały potraktowane jako równoważne). Cechy te, wraz z liczbą podających je osób, zawiera Tabela nr 3.

Tabela nr 3: Cechy wspólne dla przedstawicieli chrześcijaństwa i islamu

cecha	przedstawiciele chrześcijaństwa	przedstawiciele islamu
nietolerancyjny	3	2
rodzinny	2	1
oddany religii/poświęcenie dla religii	1	4
fanatyczny	2	1
wierzący/głęboka wiara	1	4
bogobojny	1	1
ograniczony	2	1
konserwatywny	3	3
tradycjonalista/tradycjonalizm	1	3
modli się	1	1

Cechy wspólne dla obydwu religii stanowią 21% korpusu reakcji dotyczących chrześcijan oraz 32% korpusu reakcji dotyczących muzułmanów.

3.3.2 Przedstawiciele buddyzmu i chrześcijaństwa

Porównanie kategorii, do których zaklasyfikowano reakcje w odpowiedzi na pytanie o przedstawicieli buddyzmu oraz chrześcijaństwa, przedstawia Tabela nr 4.

Tabela nr 4: Proporcje kategorii – porównanie dla przedstawicieli buddyzmu i chrześcijaństwa

kategoria	przedstawiciele buddyzmu	przedstawiciele chrześcijaństwa
cechy charakteru i zachowania	65,4%	55,6%
podejście do życia i świata	25,6%	21%
praktyki religijne	1,3%	18,5%
cechy zewnętrzne	-	1,2%
przekonania religijne	2,6%	1,2%
pleć	-	1,2%
wiek	-	1,2%
pochodzenie	1,3%	-
porównanie z innymi religiami	2,6%	-
emocje	1,3%	-

Niektóre odpowiedzi na pytanie o typowe cechy wyznawców chrześcijaństwa zostały zaklasyfikowane do kategorii „cechy zewnętrzne”, „pleć” oraz „wiek”. Odpowiedzi z takich kategorii nie pojawiły się w przypadku pytania o cechy wyznawców buddyzmu.

Z drugiej strony, kategorie, które wystąpiły tylko w odpowiedziach dotyczących wyznawców buddyzmu, to „pochodzenie”, „porównanie z innymi religiami” oraz „emocje”.

W odpowiedziach na pytanie o wyznawców chrześcijaństwa i buddyzmu pojawiło się 6 cech jednakowych. Cechy te wymieniono w Tabeli nr 5.

Anita Adamczewska: Stereotypowe obrazy przedstawicieli chrześcijaństwa, islamu i buddyzmu z perspektywy użytkowników języka polskiego. Badanie psychosemantyczne

Tabela nr 5: Cechy wspólne dla przedstawicieli buddyzmu i chrześcijaństwa

cecha	przedstawiciele buddyzmu	przedstawiciele chrześcijaństwa
empatyczny/empatia	2	1
uczciwy/uczciwość	3	2
pomocny	2	1
pobożność/pobożny	1	2
uduchowiony/uduchowienie	1	1
dobry	1	2

Cechy wspólne stanowią 13% wszystkich reakcji badanych pytanych o buddystów oraz 11% reakcji grupy pytanej o chrześcijan.

3.3.3 Przedstawiciele islamu i buddyzmu

Dokonano porównania wszystkich kategorii, do których zakwalifikowano odpowiedzi o wyznawcach islamu oraz o wyznawcach buddyzmu. Dane porównawcze przedstawia Tabela nr 6.

Tabela nr 6: Proporcje kategorii – porównanie dla przedstawicieli islamu i buddyzmu

kategoria	przedstawiciele islamu	przedstawiciele buddyzmu
cechy charakteru i zachowania	62,1%	65,4%
podejście do życia i świata	15,2%	25,6%
praktyki religijne	10,6%	1,3%
cechy zewnętrzne	4,5%	-
przekonania religijne	7,6%	2,6%
pochodzenie	-	1,3%
porównanie z innymi religiami	-	2,6%
emocje	-	1,3%

Niektóre odpowiedzi na pytanie o typowe cechy wyznawców islamu zostały zaklasyfikowane do kategorii „cechy zewnętrzne”. Odpowiedzi z takiej kategorii nie pojawiły się w przypadku pytania o cechy wyznawców buddyzmu.

Z kolei kategorie, które wystąpiły tylko w odpowiedziach dotyczących wyznawców buddyzmu, to „pochodzenie”, „porównanie z innymi religiami” oraz „emocje”.

W odpowiedzi na pytanie o wyznawców islamu i buddyzmu pojawiła się tylko jedna wspólna cecha – *religijność/religijny*, stanowiąca 3% korpusu reakcji dotyczących muzułmanów oraz 3% wszystkich reakcji badanych pytanych o buddystów.

4. Odpowiedzi a deklarowane wyznanie badanych

4.1 Odpowiedzi dotyczące przedstawicieli chrześcijaństwa

Osoby, które identyfikują się jako wyznawcy chrześcijaństwa (niektóre wyszczególniając katolicyzm), podały między innymi takie cechy chrześcijan, jak: *rodzinny, chodzi do kościoła, przestrzega przykazań, modli się, uczciwy, uduchowiony, uprzejmy, dobry, odpowiedzialny, miłosierdzie, codzienna modlitwa, uczestniczenie we mszy w niedziele, obchodzenie świąt takich jak Wielkanoc, Boże Narodzenie.*

Respondenci, którzy zadeklarowali brak wyznania, uważają, że typowe cechy chrześcijan to na przykład: *zamknięty (3), nietolerancyjny (3), konserwatywny (2), hipokryzja (2), zaślepiony religią (2), fanatyczny (2), ograniczony (2), homofobiczny, przesądny, oddany religii, bezmyślny, staromodny, przeciętność.*

56% wyróżnionych przez chrześcijan cech wyznawców chrześcijaństwa stanowią cechy pozytywne, a 44% - cechy neutralne. Nie podali oni żadnych cech negatywnych. Z kolei ze wszystkich cech podanych przez niewierzącą grupę osób, 78% to cechy negatywne, 17% – cechy neutralne, a 6% – pozytywne. Wyraźnie kształtują się dwa skrajne obrazy chrześcijan w zależności od przynależności do tej religii lub jej braku.

4.2 Odpowiedzi dotyczące przedstawicieli islamu

Według respondentów będących chrześcijanami, cechy muzułmanów to między innymi: *religijny (2), zabijanie „w imię boga”, głęboka wiara, specyficzni, niezależność, ortodoksyjny, konserwatywny.*

Cechy przedstawicieli islamu podane przez badanych, którzy zadeklarowali brak wyznania, to na przykład: *poświęcenie dla religii (2), agresywny (2), tradycjonalizm (2), fanatyczny, ograniczony, konserwatywny, nietolerancyjny, ortodoksyjny, wierny zasadom religii, nie widzi świata poza swoją religią.*

Wśród cech wyróżnionych przez chrześcijan 21,5% zakwalifikowano jako cechy pozytywne i taki sam odsetek jako cechy negatywne oraz 57% jako cechy neutralne. Osoby bez wyznania podały zdecydowanie mniej cech pozytywnych oraz więcej negatywnych – odpowiednio 6% i 61%; neutralne cechy stanowią natomiast 33% ich odpowiedzi.

4.3 Odpowiedzi dotyczące przedstawicieli buddyzmu

Wyznawcy chrześcijaństwa podali takie cechy buddystów, jak: *spokój* (4), *opanowanie* (2), *uczciwość* (2), *uduchowienie*, *harmonia*, *wytrwałość*, *sumienność*, *bezkonfliktowy*, *pacyfizm*, *tolerancja*.

Przykładowe cechy buddystów, jakie podali badani deklarujący brak wyznania, to: *spokojny* (6), *opanowanie* (3), *dążenie do samorozwoju* (3), *systematyczność* (2), *optymizm* (2), *otwarty umysł* (2), *pacyfizm*, *empatia*, *pomocny*, *otwartość na inne kultury*, *cichy*, *przyjazny*.

Według osoby, która określa się jako ateista, typowy buddysta jest: *spokojny*, *opanowany*, *bezkonfliktowy*, *pogodny*, *wyrozumiały*, *przyjazny*.

Badana, która na pytanie o wyznanie odpowiedziała „zostałam wychowana w wierze katolickiej, jednak często zastanawiam się nad tym czy faktycznie wierzę, bardziej skłaniam się ku deizmowi”, uważa, że z wyznawcami buddyzmu kojarzą się takie cechy, jak: *spokój*, *równowaga*, *otwartość*, *elastyczność*.

84% cech podanych przez wyznawców chrześcijaństwa to cechy pozytywne, a 16% - neutralne. Ze wszystkich reakcji osób bez wyznania, pozytywne stanowią aż 94%, a pozostałe 6% to cechy neutralne. Dwie pojedyncze osoby – deklarująca ateizm oraz skłaniająca się ku deizmowi – podały same cechy pozytywne.

5. Wnioski

Fakt, że najwięcej reakcji badani generowali na hasło *typowy wyznawca chrześcijaństwa*, jest zgodny z oczekiwaniami – chrześcijaństwo to najbardziej rozpowszechniona religia w Polsce, zatem respondentom „najbliższa”. Można założyć, że większość osób w kraju ma na jej temat przynajmniej jakieś pojęcie. Posiadanie wyraźnego wyobrażenia na temat chrześcijan potwierdza również największa maksymalna liczba reakcji podanych przez jedną osobę.

Na drugim miejscu pod względem liczby reakcji, a zatem pod względem „wyrazistości” obrazu przedstawicieli danej religii, jest buddyzm. Na hasło *typowy wyznawca buddyzmu* uzyskano zaledwie o 3 reakcje mniej, niż na pytanie o chrześcijan, mimo, że to wyznanie ma w Polsce charakter zdecydowanie mniejszościowy, a liczba mieszkających w kraju buddystów jest prawie 3 razy mniejsza od liczby muzułmanów (GUS 2020). Maksymalna liczba reakcji podanych przez jedną osobę jest taka sama, jak w przypadku grupy opisującej przedstawicieli chrześcijaństwa.

Na najmniejszą ilość reakcji na hasło *typowy przedstawiciel islamu* oraz najmniejszą maksymalną liczbę reakcji podanych przez jedną osobę być może w jakimś stopniu wpłynęło celowe powstrzymanie się od

przywołania bardzo negatywnych stereotypów, jakie panują na temat muzułmanów.

Najwyższy wskaźnik różnych reakcji w zbiorze dotyczącym *typowych buddystów* pokazuje, że w tej grupie stopień zgodności wśród badanych jest największy. Obraz buddystów można zatem uznać za bardziej spójny, niż wyznawców chrześcijaństwa i islamu, w przypadku których wskaźnik ten jest taki sam, ale niższy niż dla buddysty (por. Tabela nr 1).

Pod względem ewaluacji cech zdecydowanie najlepiej wypadli wyznawcy buddyzmu – w zbiorze reakcji generowanych na to hasło odsetek cech pozytywnych jest aż kilka razy większy, niż w przypadku przedstawicieli pozostałych dwóch religii. Tylko w tej grupie nie wyróżniono żadnych negatywnych cech. Drugie miejsce zajęli wyznawcy chrześcijaństwa, trzecie – islamu. Mimo że te dwa zbiory reakcji mają podobny odsetek cech negatywnych (nieco większy dla muzułmanów), w przypadku chrześcijan odsetek cech pozytywnych jest ponad trzykrotnie większy (por. 3.1.1 Przedstawiciele chrześcijaństwa, 3.1.2 Przedstawiciele islamu, 3.1.3 Przedstawiciele buddyzmu).

Wyniki badania pokazują, że istnieją dwa skrajne wyobrażenia na temat wyznawców wiary chrześcijańskiej. Według części respondentów, typowy chrześcijanin posiada cechy, jakie przykładowa, żyjąca zgodnie z zasadami religii chrześcijańskiej osoba posiadać powinna – jest dobry dla innych, uprzejmy, wybaczący, pobożny i bogobożny. Przestrzega dekalogu i sumiennie uczestniczy w praktykach religijnych, takich jak msze, modlitwa, spowiedź, nabożeństwa czy pielgrzymki. Inna część badanych ma jednak odmienne zdanie. Chrześcijanie jawią się im jako osoby, które z zasadami i zaleceniami swojej religii nie mają nic wspólnego – są to zamknięci na innych hipokryci, tak fanatyczni i zaślepieni swoim wyznaniem, że cechuje ich nie tylko nietolerancja wobec osób o odmiennej wierze, ale także brak wiedzy na ich temat. Szczególnie negatywnie ocenione zostało właśnie podejście chrześcijan do życia i świata – wśród części respondentów panuje przekonanie, że przedstawiciele chrześcijaństwa kierują się stereotypami, są staromodni, konserwatywni i ograniczeni. W zbiorze reakcji znalazły się nawet cechy będące swoimi przeciwieństwami, np. *nienawiść* i *miłosierdzie*, *zakłamanie* i *prawdomówny*, *empatyczny* i *oceniający innych*, *niepraktykujący* i *chodzenie do kościoła co niedzielę* czy *regularna spowiedź*, *przestrzega przykazań* i *nie przestrzega przykazań*. Tak wyraźnie podzielone opinie respondentów znajdują uzasadnienie w aktualnej sytuacji panującej w kraju – z jednej strony wiele osób jest wyznania chrześcijańskiego, z drugiej zaś religii tej i jej wyznawcom towarzyszy sporo kontrowersji. Badanie przeprowadzone zostało na osobach młodych, czyli tych, które mają najprawdopodobniej największy dostęp do informacji na temat nieprawidłowości pojawiających się w działaniach Kościoła Katolickiego, i które są zarazem najmniej religijne (GUS 2018); nie dziwi zatem fakt, że przewagę liczebną w tym zbiorze mają jednak cechy ujemne, a wyniki wskazują na dość negatywny obraz chrześcijan.

*Anita Adamczewska: Stereotypowe obrazy przedstawicieli
chrześcijaństwa, islamu i buddyzmu z perspektywy użytkowników języka
polskiego. Badanie psychosemantyczne*

Typowy muzułmanin to według respondentów osoba bardzo wierząca, a wręcz ortodoksyjna, radykalna, fanatyczna. Jej cechy zewnętrzne wskazują na arabskie pochodzenie. Nie ma dobrych relacji z ludźmi – muzułmanin może być wybuchowy, okrutny i wrogi, szczególnie w stosunku do kobiet. Zamyka się na innych i zanurza w świecie własnej religii i kultury. Niektórzy respondenci zasugerowali nawet, że przedstawiciel islamu to mordujący w imię wiary terrorysta. Obraz muzułmanów jest spójny, i, poza kilkoma pojedynczymi wyjątkami, praktycznie pozbawiony pozytywow. Cechy negatywne stanowią niemalże połowę wszystkich reakcji, a liczba cech neutralnych prawie im dorównuje. Podobnie cechy dotyczące religii – łączny odsetek odpowiedzi zaklasyfikowanych do podkategorii *cechy charakteru i zachowania związane z religią*, kategorii *praktyki religijne* oraz kategorii *przekonania religijne* to 47%, przy czym w przypadku chrześcijaństwa jest to 32%, a dla buddyzmu – tylko 11,6%. Można zatem założyć, że na wyobrażenie na temat muzułmanów w dużej mierze wpływa religijność, uważana za bardzo ważny aspekt w ich życiu.

Obraz buddysty zdecydowanie pozytywnie się wyróżnia spośród pozostałych. Wyznawcy buddyzmu jawią się respondentom jako osoby bardzo spokojne, opanowane, ciepłe w relacjach z innymi i okazujące im zrozumienie. Typowy buddysta jest według badanych bardzo tolerancyjny i otwarty, ceni sobie samorozwój i życie w harmonii z naturą. Jedna osoba badana zasugerowała azjatyckie pochodzenie buddysty. Przedstawiciele buddyzmu nie są tak często łączeni z cechami dotyczącymi wyznania, jak chrześcijanie i muzułmanie, a zdecydowanie bardziej z cechami osobowościowymi oraz podejściem do życia i świata. Religia sama w sobie nie wydaje się najważniejszym aspektem ich życia (pojawiała się nawet odpowiedź *mniej fanatyzm niż w przypadku innych religii*). W tym zbiorze nie ma takich wzajemnie wykluczających się określeń, jakie znaleziono w przypadku reakcji dotyczących chrześcijan. Wszystkie podane przez respondentów cechy typowego buddysty są spójne i tworzą bardzo pozytywny obraz, co do którego badani są także najbardziej zgodni – tylko w tym przypadku wystąpiły reakcje powtórzone aż 12 i 7 razy, czyli podane przez 60% i 35% wszystkich odpowiadających (por. 2.3 Przedstawiciele buddyzmu), podczas gdy w przypadku pozostałych dwóch zbiorów największa liczba powtórzeń to 4.

Badani nie podali ani jednej cechy, która byłaby wspólna dla przedstawicieli wszystkich trzech religii, jednak dla każdej religii wygenerowano przynajmniej jedną wspólną cechę z każdą z pozostałych. Najbardziej podobne do siebie są zbiory reakcji dotyczące islamu i chrześcijaństwa. 10 cech wspólnych w obu zbiorach buduje obraz wyznawców tych religii jako osób głęboko wierzących, bogobojnych, oddanych religii do tego stopnia, że są fanatycznymi, ograniczonymi, nietolerancyjnymi dla innych konserwatystami. Jedyna pozytywna cecha, która łączy przedstawicieli obydwu wyznań, to rodzinność. Na drugim miejscu pod względem stopnia podobieństwa są wyznawcy chrześcijaństwa i buddyzmu. W tym wypadku 4 z 6 wspólnych cech są pozytywne, a

pozostałe – neutralne. Chrześcijan i buddystów łączy empatyczne nastawienie do innych, uczciwość, chęć niesienia pomocy, ogólna dobroć oraz pobożność i uduchowanie. Najmniej wspólnego mają ze sobą przedstawiciele buddyzmu i islamu – jedyna cecha, która powtórzyła się w obydwu zbiorach to religijność.

Jeśli chodzi o kategorie, większość z nich jest wspólna dla wszystkich religii, zatem respondenci ze wszystkich trzech grup pod uwagę brali prawie wyłącznie takie same aspekty obrazu wyznawców. Co prawda pojawiły się kategorie występujące tylko w zbiorze reakcji dotyczących chrześcijan (*pleć, wiek*) oraz buddystów (*pochodzenie, porównanie z innymi religiami, emocje*), ale należą do nich jedynie pojedyncze odpowiedzi. Jedna kategoria nie pojawiła się tylko w przypadku wyznawców buddyzmu (cechy zewnętrzne), ale również w przypadku pozostałych religii nie jest ona liczna.

Uzyskane dane wskazują, że wpływ na obraz przedstawicieli chrześcijaństwa, islamu i buddyzmu miało wyznanie respondentów. Nie jest zaskoczeniem, że chrześcijanie ocenili samych siebie znacznie lepiej, niż ocenili ich osoby niewierzące. W tej grupie wyznawcy chrześcijaństwa zdecydowanie częściej wymieniali cechy dotyczące praktyk religijnych, podczas gdy ci deklarujący brak wyznania nie podali ani jednej, która należałaby do kategorii związanej z religią; skupiali się natomiast na cechach charakteru i zachowania oraz podejściu do życia i świata. Również o muzułmanach zdecydowanie lepsze zdanie mieli chrześcijanie – wyróżnili oni znacznie mniej cech negatywnych i więcej pozytywnych niż niewierzący. Można by zatem postawić tezę, że brak wiary powoduje ogólną niechęć do wyznawców religii. Tezę tę wydają się wprawdzie podważać wyniki dotyczące buddystów, którzy przez osoby bez wyznania zostali ocenieni bardzo dobrze, a nawet nieco lepiej, niż przez chrześcijan, ale buddyzm jako jedyny z trzech wyznań nie jest religią teistyczną, a filozoficzno-religijnym systemem, przez wielu traktowanym jedynie jako źródło filozofii życiowej. Wyniki takie można więc interpretować również jako potwierdzenie tego założenia.

Podsumowując, zgodnie z oczekiwaniami, uzyskane w badaniu dane na temat przedstawicieli trzech religii różnią się od siebie. Można zatem wyodrębnić przybliżone stereotypowe wyobrażenia, jakie na ich temat istnieją w umysłach Polaków. Ze względu na niedużą liczbę respondentów spowodowaną koniecznością przerwania badań przez wybuch pandemii COVID-19, wyniki mogą nie być reprezentatywne dla całej społeczności użytkowników języka polskiego, jednak wyłaniające się z nich obrazy chrześcijan, muzułmanów oraz buddystów wydają się spójne i klarowne.

Prace i badania, które na celu mają odtworzenie istniejących w danym społeczeństwie stereotypów, mogą pomóc w uchwyceniu powszechnych wśród członków tej społeczności przekonań, lepszym zrozumieniu ich podejścia do niektórych zjawisk czy osób i prezentowanych przy kontaktach z nimi zachowań, a także w ustaleniu, jak te opinie zmieniają się na przestrzeni lat. Przedstawione w pracy badanie można by rozszerzyć o pytanie na temat przedstawicieli innych wyznań. Przydatne okazać by się mogły również inne techniki, takie jak metoda skojarzeń swobodnych (Kent,

*Anita Adamczewska: Stereotypowe obrazy przedstawicieli
chrześcijaństwa, islamu i buddyzmu z perspektywy użytkowników języka
polskiego. Badanie psychosemantyczne*

Rosanoff 1910), wybieranie cech z określonej listy (Braly, Katz 1993), but-test (Pisarkowa 1976, Kapiszewski 1978), pytanie o definicję (Bartmiński 2008) czy zmodyfikowana metoda dyferencjału semantycznego (Bąk 2000). Badania warto przeprowadzić na osobach w różnych przedziałach wiekowych.

Bibliografia

- Bąk, O. 2000. Propozycja modyfikacji metody badawczej typu dyferencjał semantyczny w badaniu stereotypu chorego psychicznie. w: *Psychiatria Polska* 5, s. 795-809.
- Bartmiński, J. 2008. Polski stereotyp matki. w: *Postscriptum Polonistyczne* 1, s. 33-53.
- Bartmiński, J., Panasiuk, J. 2001. Stereotypy językowe. w: Bartmiński, J. (red.) *Współczesny język polski*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 373-382.
- Braly, K., Katz, D. 1993. Racial stereotypes of One Hundred College Students. w: *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 28, s. 280-290.
- Centrum Badania Opinii Społecznej (CBOS) 2012. *Zmiany w zakresie wiary i religijności Polaków po śmierci Jana Pawła II*. Warszawa. Online: https://cbos.pl/SPISKOM.POL/2012/K_049_12.PDF (dostęp 15.01.2022)
- Chalański, J. 1935. Antagonizm polsko-niemiecki w osadzie fabrycznej „Kopalnia” na Górnym Śląsku. w: *Przegląd Socjologiczny*, t. 3, s. 146-278.
- Główny Urząd Statystyczny (GUS) 2018. *Życie religijne w Polsce. Wyniki badania spójności społecznej 2018*. Warszawa. Online: https://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5500/8/1/1/zycie_religijne_w_polsce_wyniki_badania_spojnosci_spoecznej_2018.pdf (dostęp 15.01.2022)
- Główny Urząd Statystyczny (GUS) 2020. *Wyznania religijne w Polsce 2015-2018*. Warszawa. Online: https://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5500/5/2/1/wyznania_religijne_w_polsce_2015-2018.pdf (dostęp 15.01.2022)
- Kapiszewski, A. 1978. *Stereotyp Amerykanów polskiego pochodzenia*. Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum.
- Kent, G.H., Rosanoff, A.J. 1910. A study of association in insanity. w: *American Journal of Insanity*, 67, s. 317-390.
- Kępiński, A. 1990. *Lach i Moskal. Z dziejów stereotypu*. Warszawa-Kraków: Wydawnictwo PWN.
- Lippmann, W. 1922. *Public Opinion*. Nowy Jork: Harcourt Brace.
- Łukaszewski, W., Weigl, B. 2001. Stereotyp stereotypu czy prywatna koncepcja natury ludzkiej? w: Jasińska-Kania, A., Kofta, M. (red.) *Stereotypy i uprzedzenia: uwarunkowania społeczno-kulturowe*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 44-59.
- Pisarkowa, K. 1976. Konotacja semantyczna nazw narodowości. w: *Zeszyty Prasoznawcze*, 1. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 5-26.
- Słownik języka polskiego PWN. Online: <https://sjp.pwn.pl> (dostęp: 21.05.2022)